

Zagraniczne istnienie literatury polskiej

Jolanta Pasterska

Uniwersytet Rzeszowski

ORCID: 000-0003-0359-0264

Arkadiusz Luboń

Uniwersytet Rzeszowski

ORCID: 0000-0002-9539-7973

Marcin Wyrembelski

Università degli Studi di Firenze, Italia

ORCID: 0000-0002-6117-3840

Foreign Existence of Polish Literature

Abstract: Interest in reception of Polish literature translated into foreign languages has increased in recent years among not only academic researchers but also publishers, literary critics and readers as well. Both successes of contemporary Polish writers abroad and the endeavors of cultural institutions aimed at promotion of Polish literature in other countries inspire discussions centered on the issue of selection and adaptation of the most representative, unique and/or attractive for foreign readers texts, originally written in Polish. The tenth issue of „Tematy i Konteksty” also addresses these questions, collecting papers focused, among others, on modern translator’s cultural role and status, standard or unconventional techniques and methods applied in literary translation, particular transfers of various artistic texts from Polish into other languages and modes of their reception within target cultures. Articles collected in the volume answer numerous questions related, for instance, to the ways in which foreign readers respond to writings by Polish authors or to the fields of discourse texts of Polish origin enter as an effect of the set of translational transformations. These transformations result from a variety of factors, such as translator’s idea of equivalence, his/her professional and social position, editorial strategies or even detailed choices of lexical items crucial for the preconceived meaning of the text. The articles discussing and analyzing such issues unveil the secret of supralocal successes of certain Polish writers and clearly indicate the importance of translator’s work for their achievements.

Key words: Polish literature abroad, critical reception, literary translation, culture promotion, translator’s status

Słowa kluczowe: literatura polska poza krajem, recepcja krytyczna, przekład literacki, promocja kultury, status tłumacza

Okres, w którym trwały prace nad przygotowaniem do druku dziesiątego numeru „Tematów i Kontekstów”, okazał się czasem szczególnie intensywnego powrotu do debat i refleksji nad rolą i pozycją polskiej literatury w świecie współczesnym. Wzrost poczytności pisarstwa Olgi Tokarczuk, uhonorowanej w czwartym kwartale 2019 roku Nagrodą Nobla w dziedzinie literatury, zmotywował czytelników, krytyków, publicystów i literaturoznawców do dalszych dyskusji zarówno nad twórczością samej autorki, jak i nad sytuacją literatury polskiej na arenie międzynarodowej; nad mechanizmami jej udostępniania, recepcji i promocji poza krajem. Talent i kompetencje tłumaczy oraz mecenasów dzieł Tokarczuk nie pozostają bowiem bez wydatnego wpływu na zasięg oddziaływania jej prozy i rozpoznawalność jej nazwiska wśród zagranicznych odbiorców. Odnotowując ten oczywisty fakt, warto zauważyć, że wiedza o niebłahej randze sztuki translatorskiej w procesie transmitowania istotnych tekstów kultury została w ostatnich latach znacznie spopularyzowana – o czym casus noblistki wymownie świadczy. Od chwili, gdy 10 października media rozpowszechniły informację o werdykcie Akademii Szwedzkiej, nie tylko liczba wersji językowych strony poświęconej pisarce w serwisie Wikipedia zwiększyła się, ale także 25 października została utworzona internetowa podstrona z rejestrem *Thumacze książek Olgi Tokarczuk*, zaś najczęściej wykorzystywane źródła informacji uaktualnione zostały o obszerniejsze adnotacje dotyczące translacji jej powieści¹ i sylwetek przekładowców, którzy na specjalne zaproszenie – gest niebagatelny i symboliczny dla przemian współczesnej kultury – również uczestniczyli w uroczystości wręczenia nagrody laureatce.

Rosnące w ostatnich dekadach zainteresowanie uwarunkowaniami odbioru literatury polskiej na świecie oraz kwestią tłumaczenia artystycznego jako narzędzia promocji i determinanty kierunków recepcji tekstu w obcojęzycznych kręgach kulturowych przypadek Olgi Tokarczuk potwierdził w sposób szczególnie dobitny, bez wątpienia jednak go nie zapoczątkował.

Już w drugiej połowie ubiegłego stulecia problematyka reprezentacji w innym niż rodzimy język twórczości polskich autorów – w pierwszym szeregu wymienić można Witolda Gombrowicza, Czesława Miłosza, Stanisława Lema, Wisławę Szymborską, Tadeusza Różewicza czy Zbigniewa Herberta – uzyskała w świadomości czytelników i studiach literaturoznawczych status na tyle ważki, że w 2005 roku Ryszard Kapuściński nie wahał się zauważyć: „tradycyjnie miejsce tłumacza w hierarchii literackiej było odległe, a tłumacze często nieznani. [...] Ten stan zaczął zmieniać się na lepsze [...], a w końcowych latach XX wieku zaczyna ulegać radykalnej i pomyślniej zmianie”. Jak podkreśla autor *Szachinszacha*, w rezultacie tego procesu jesteśmy dziś „świadkami narodzin nowej roli i nowego miejsca tłumaczki i tłumacza w świecie, kulturze i w literaturze współczesnej”.

¹ Zob. https://pl.wikipedia.org/wiki/Olga_Tokarczuk (dostęp 28.11.2019).

ponieważ działalność przekładowa rzadko jest już postrzegana i analizowana w kategoriach wąsko pojmowanych warsztatowych technikaliów transferu interlingwistycznego. Znacznie częściej natomiast – wieloaspektowej praktyki, która obliguje przekładowcę do przyjęcia na siebie funkcji „agenta literackiego czy wręcz ambasadora danego autora, a często i entuzjasty jego twórczości, kogoś, kto proponuje i poleca ją wydawcom, zwraca na nią uwagę miejscowych mediów, pisze recenzje i rekomendacje. Tłumacz to – szerzej – znawca i krytyk literatury, do której należą »jego« autorzy”². Słuszności diagnozy Kapuścińskiego w nie mniejszym stopniu dowodzi nie tylko jego własny przypadek, ale również innych pisarzy w ostatnich latach zyskujących przy pośrednictwie tłumaczy popularność za granicami Polski: Andrzeja Stasiuka, Mariusza Szczygła, Jacka Dehnela, Szczepana Twardocha, Janusza Wiśniewskiego, Hanny Krall, Wojciecha Kuczoka, Janusza Głowackiego, Jerzego Pilcha, a przede wszystkim Andrzeja Sapkowskiego, którego cykl powieści fantasy na skalę niedostępną dla większości pisarzy dodatkowo popularyzuje amerykański serial telewizyjny i bestsellerowy cykl gier wideo *The Witcher*. Tego rodzaju osiągnięcia dotyczą zazwyczaj poszczególnych nazwisk lub tytułów. Trudno jednak mówić o nich bardziej generalnie jako o sukcesach literatury narodowej *per se*. Język polski jest bowiem poza krajem znany głównie przedstawicielom Polonii oraz nielicznym pasjonatom, zaś instytucje wydawnicze kierują się w swoich wyborach kryterium zysku silnie sprzężonym z kwestiami merytorycznymi – unikatowością lub wysoką jakością drukowanych utworów. Jak zauważa Tadeusz Pióro, zagraniczni czytelnicy prozy, na przykład, „Ryszarda Kapuścińskiego niewielką wagę przykładają do tego, że jest Polakiem: liczy się głównie doskonałość jego tekstów”, w dużej mierze kształtowana na gruncie języka obcego przez profesjonalizm i „autorytet tłumaczy”³.

W pierwszym dziesięcioleciu XXI wieku językami, na które najczęściej tłumaczono współczesną literaturę polską, wciąż były języki największych krajów sąsiedzkich: rosyjski, ukraiński oraz niemiecki. Ponieważ trzeci z nich uznawany był przez analityków rynku książki za szczególnie opinotwórczy w oczach czytelników i wydawców z innych krajów europejskich i amerykańskich, toteż dostępność i pozycja polskich publikacji na rynku

² R. Kapuściński, *Tłumacz – postać XXI wieku*, w: *Pisarze polscy o sztuce przekładu 1440-2005. Antologia*, red. E. Balcerzan, E. Rajewska, Poznań 2007, s. 466–467, 469.

³ „Dodam, że swą względnie dużą poczytność w Ameryce literatura polska zawdzięcza w znaczącym stopniu autorytetowi tłumaczy, jak również krytyków i recenzentów. O nowych przekładach piszą Stanisław Barańczak i Czesław Miłosz, Susan Sontag i Norman Davies. Jest to, pod względem medialnym oraz z punktu widzenia wydawców, sytuacja bardzo korzystna, zwłaszcza, że w USA, podobnie jak w Anglii, przekłady stanowią bardzo małą część ogólnej produkcji wydawniczej. W Anglii nie przekraczają trzech procent, z czego połowa przypada na tytuły francuskie. Krzepi więc fakt, że uwaga z jaką Amerykanie śledzą przekłady z literatury polskiej jest tak duża. Życzymy sobie, by tak było w całej Europie” (T. Pióro, *Recepcja literatury polskiej za granicą – uwagi tłumacza i wydawcy*, „Tytuł” 2000, nr 4(40), <http://witryna.czasopism.pl>, dostęp 28.11.2019).

zachodnim nierzadko zależała od uprzedniego powodzenia w Niemczech. Jednak inicjatywy podejmowane w kolejnej dekadzie przez, między innymi, Instytut Książki, strategicznie ukierunkowane są na zapoczątkowanie stopniowych zmian w tej od lat dominującej tendencji. W celu szerszego spopularyzowania twórczości polskich pisarzy wśród tłumaczy anglojęzycznych ufundowano przyznawaną od 2008 roku nagrodę Found in Translation Award, zaś rozstrzygnięcia kolejnych edycji Programu Translatorskiego POLAND inspirowały rosnącą sukcesywnie liczbę przekładów na język czeski, białoruski, litewski, bułgarski i rumuński, holenderski, hiszpański oraz angielski⁴.

Polityce wydawniczej i praktyce promocyjnej towarzyszy w ostatnich latach zintensyfikowanie refleksji polskich literaturoznawców nad problemami przekładu i recepcji. Podczas gdy temat spolszczeń piśmiennictwa obcego oraz specyfiki ich odbioru w lokalnym środowisku czytelniczym stanowi od dawna istotny nurt w rodzimych studiach komparatystycznych⁵, to obserwacja obecności oryginalnie polskojęzycznych utworów w kręgach odmiennych, zwłaszcza pozaeuropejskich, literatur nieco wyraźniej zyskała na znaczeniu w ostatniej dekadzie. Postępujący proces umiędzynarodowienia polskiej nauki, standaryzacji współpracy akademickiej z zagranicznymi ośrodkami uniwersyteckimi, ale przede wszystkim cyfryzacji tekstów i znacznej poprawy dostępności do materiałów badawczych, także w obrębie dyscyplin filologicznych przysłużyły się dotąd realizacji serii projektów ukierunkowanych na analizę translacji oraz kulturowych rezonansów twórczości Polaków w innych krajach i na innych kontynentach⁶. Nie bez znaczenia jest również fakt, że od lat dziewięćdziesiątych XX wieku szczególnie szybko rosło zainteresowanie zjawiskiem migracji, a wraz z nim działalnością polskich poetów i pisarzy emigracyjnych – często występujących w nowych krajach osiedlenia w roli rzeczników kultury ojczystej i, jednocześnie, tłumaczy twórczości autorów uważanych za ważnych dla wspólnego europejskiego lub wręcz ogólnoludzkiego dzie-

⁴ Zob. <https://instytutksiazki.pl/zagranica,4,program-translatorski-%C2%A9poland,29.html> (dostęp 28.11.2019).

⁵ Tylko z pozycji wydanych w ostatnich dziesięciu latach wspomnieć można obszerniejsze opracowania: *Nie tylko Ishiguro. Szkice o literaturze anglojęzycznej w Polsce*, red. J. Dylla-Urbańska, M. Kocot, Łódź 2019; *Literatura niemiecka w Polsce: przekład i recepcja*, red. E. Czapplejewicz, J. Rohoziński, Pułtusk 2009; M. Gaszyńska-Magiera, *Recepcja przekładów literatury iberoamerykańskiej w Polsce w latach 1945–2005*, Kraków 2011; J. Skowron, *Recepcja najnowszej literatury ukraińskiej w przekładach na język polski po roku 1989*, Wrocław 2018.

⁶ Zob. np. L. Yinan, *Recepcja literatury polskiej w Chinach: teoria i dzieje*, „Postscriptum Polonistyczne” 2016, nr 2 (18); R. Zajączkowski, *Literatura polska w Japonii*, „Roczniki Kulturoznawcze” 2016, nr 3; *Literatura polska w świecie: recepcja i adaptacja – mecenaty i migracje*, red. K. Frukacz, Katowice 2019, czy seria pod red. Romualda Cudaka *Literatura polska w świecie* (Katowice, t. 1 – 2005, t. 2 – 2007, t. 3 – 2010, t. 4 – 2012, t. 5 – 2014, t. 6 – 2016). Warto również wspomnieć o studium Wojciecha Birka na temat zagranicznych komiksowych adaptacji prozy Sienkiewicza (*Henryk Sienkiewicz w obrazkach*, Poznań 2018).

dzictwa literackiego i cywilizacyjnego. Działalnością, warto podkreślić, niepozbawioną szerszych ambicji zarówno artystycznych, jak i polityczno-społecznych – jak bowiem ujmuje to Adam Czerniawski, finalnym celem produkcji i upowszechniania przekładów literatury polskiej na świecie jest w istocie współformowanie „takiego obrazu polskiej kultury, który by świadczył, że jesteśmy narodem godnym poszanowania”, a w rezultacie Polska była „obecna w świadomości społeczeństw Europy jako kraj o pokaźnym dorobku kulturalnym”⁷.

Ta rosnąca rola przekładu stała się inspiracją do przygotowania numeru „Tematów i Kontekstów”, którego przewodnim tematem uczyniliśmy *Recepcję i przekład literatury polskiej*. Umberto Eco podczas spotkań poświęconych przekładowi literackiemu organizowanych w Arles pod nazwą *Assises de la traduction littéraire*, stwierdził, że „przyszłym językiem Europy jest przekład”. Parafrazując diagnozę włoskiego pisarza, godna uwagi jest kwestia, w jakich sytuacjach i pod jakimi warunkami przekład rzeczywiście może być językiem przyszłości, czyli niezbywalnym środkiem porozumienia między kulturami; na ile literatura w przekładzie staje się trwałym budulcem i spoiwem ponadpaństwowych oraz ponadnarodowych relacji. Innymi słowy – w jaki sposób przekład może pomóc w budowaniu mostów i jakiej rangi rolę odgrywa tłumacz w tym procesie, także z punktu widzenia promocji polskiej tożsamości kulturowej za granicami kraju. Zawężając tę problematykę do badań nad przekładem i recepcją literatury polskiej, interesujący jest także problem jej rezonansu w różnych krajach. Jak odbiera naszą rodzimą twórczość zagraniczna krytyka, do jakiego stopnia i w jakich aspektach koncentruje uwagę literaturoznawców poza Polską, a przede wszystkim: w jakie dyskursy wchodzi z literaturą obcą. Wreszcie – jaki wpływ na wzrost lub spadek skali tego rezonansu ma pośrednictwo tłumacza: jego sytuacja społeczna, strategie redakcyjne, metody ekwiwalentyzacji, a nawet poszczególne wybory językowe.

Zebrane w tomie artykuły wskazują, którzy polscy pisarze wiodą prym (cieszą się zainteresowaniem tłumaczy) w poszczególnych krajach (Italia, Niemcy, Izrael, Stany Zjednoczone). Interesujące są obrane strategie, dzięki którym translatorzy wychodzą naprzeciw oczekiwaniom zagranicznych czytelników, ale także kryteria selekcji utworów, które zaważyły na decyzjach wydawniczych. Rozważania wsparte doświadczeniem „przekładoznawczym” odsłaniają sekret ponadlokalnego sukcesu niektórych pisarzy polskich oraz jasno wskazują, jaki udział w nim mieli zaangażowani w proces międzyjęzykowego transferu tłumacze.

Wreszcie – *last but not least* – jak przekonują zgromadzone w tym numerze teksty, oprócz krótkotrwałych mód i trendów mamy w naszej literaturze utwory, które na trwałe przeniknęły do kultur docelowych – nie

⁷ Wypowiedź Adama Czerniawskiego w rozmowie z Bogdanem Czaykowskim przytoczona w zbiorze wywiadów: *O poezji, nostalgii, krytykach i kryteriach. Rozmawiają: Bogdan Czaykowski i Adam Czerniawski*, red. M. Rabizo-Birek, Rzeszów 2006, s. 185, 186.

bez wpływu na kształtowanie ich kanonu i wyborów czytelniczych (*vide*: Wierzyński, Pietrkiewicz, Miłosz, Herbert, Lipska, Hartwig, Masłowska).

Na temat przekładu i recepcji literatury polskiej wypowiedzieli się nie tylko filolodzy, literaturoznawcy, ale także slawiści, antropolodzy i historycy kultury reprezentujący takie ośrodki akademickie, jak: Uniwersytet Śląski w Katowicach, Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu, Uniwersytet Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie, Uniwersytet Warmińsko-Mazurski, Columbia University (USA), University of Tennessee at Martin (USA), Università di Bologna (Italia), Università degli Studi di Firenze (Italia), University at Buffalo (USA) czy Uniwersytet Rzeszowski. Co ważne, głos zabrali zarówno uznani badacze, jak i młodzi naukowcy. Wszystkie złożone prace przyjęliśmy z prawdziwą wdzięcznością; te bezpośrednio związane z tematem przewodnim numeru stanowią jego korpus i zostały opublikowane w części głównej pisma opatrzonej tytułem *Recepcja i przekład*.

Moduł ten otwierają artykuły teoretyczne, w których zostały omówione strategie tłumaczeniowe: Antona Marii Raffa oraz Hansa Vermeera – uwzględniające ważność celu (skopos), w jakim tłumaczenie ma być dokonane. W tym kontekście celowości można odczytać fragmenty tłumaczeń *Ustępu* III cz. *Dziadów* Adama Mickiewicza rozpatrywane w aspekcie kultury Rosji oraz prób zabiegów manipulacyjnych dokonywanych przez rosyjskich tłumaczy na dziele naszego wieszcza. Kolejne artykuły odnoszą się do konkretnych twórców i ich tłumaczonych na języki obce wybranych utworów. Pod lupą badaczy znalazły się strategie trzech twórców. Kazimierz Wierzyński stał się obiektem namysłu jako translator poezji Błoka, ale także jako poeta tłumaczony na języki obce. Jerzy Pietrkiewicz i Julia Hartwig to autorzy, których twórczość komentowana jest w kontekście działalności przekładowych. Z kolei z nieco innej perspektywy postrzegana jest praktyka Dawida Weinfelda. Obszar zainteresowania wyznaczają tu dwie przestrzenie dominujące w strategii izraelskiego twórcy: przekładu i recepcji. Odczytujemy ową dwuaspektowość poprzez pryzmat zabiegów translatorskich i odbioru poezji Herberta i Miłosza w Izraelu. Zagadnieniom recepcji polskiej literatury w Italii poświęcone są dwa kolejne artykuły. Ich autorzy omawiają odbiór poezji Ewy Lipskiej i prozę Doroty Masłowskiej. Swego rodzaju wektorem zwrotnym/rewersem dotychczasowych dociekań jest poszerzenie poruszanych w tym numerze pisma problemów o literaturę obcojęzyczną (nie)obecną w Polsce. Z jednej strony odnajdujemy w tych artykułach ustalenia dotyczące podejmowanych w kraju prób tłumaczeń dzieł Friedricha Hölderlina, z drugiej strony zaś uwagi podnoszące problem braku tłumaczeń literatury wschodnich Niemiec (NRD) w Polsce. Tę część zamykają teksty zgromadzone w wydzielonym dziale *Z doświadczeń tłumacza*.

Obszar translacji „dotyka” geograficznie dwóch płaszczyzn: rodzimej i obcej. Jest zawsze wyjściem ku Innemu. Nie bez znaczenia zatem pozostaje fakt, że większość twórców-translatorów, którzy stali się podmiotem namysłu badaczy, to emigranci. Interesujące zatem jest podglebie, na jakim

żyli i tworzyli. Dlatego niejako dopełnieniem podjętych w głównym module rozważań jest część zatytułowana *Przestrzenie emigracji*.

Moduł ten gromadzi rozprawy i szkice poświęcone szeroko rozumianej problematyce spacjalnej w twórczości polskich pisarzy emigracyjnych. Kategoria ta – interpretowana tutaj dwojako – odnosi się zarówno do przestrzeni realnej, jak i wyobrażonej. Emigracja staje się zatem przestrzenią promowania kultury polskiej, jak i miejscem narodzin estetyki polskich emigrantów. Autorów interesują także geograficzno-topograficzne ujęcia przestrzeni (m.in. Ameryki, Nowego Jorku, Gdańska), sposoby kreowania przestrzeni duchowej czy funkcjonalizacje topiki przestrzennej (np. domu, wody, gór, nocy). Analiza tej problematyki jest prowadzona w szerokich kontekstach kulturowych, religijnych, artystycznych, historycznych, etnicznych, obyczajowych i filozoficznych.

Zgodnie z przyjętą formułą pisma na kolejne dwa ogniwa woluminu składają się działy: *Rozprawy i konteksty* oraz *Odczytania i polemiki*. W *Rozprawach i kontekstach* zostały pomieszczone dysertacje o charakterze interpretacyjnym oraz kulturowym, niezwiązane bezpośrednio z tematyką numeru. Całość zamykają recenzje ważnych monografii literaturoznawczych.

Zaprezentowane w tym numerze pisma zagadnienia obejmują wiele zjawisk teoretycznoliterackich, kulturowych, językowych, socjologicznych. Wskazują również na nazwiska twórców literatury polskiej oraz ich tłumaczy, którzy współtworzyli (lub współtworzą) obraz literatury polskiej poza granicami kraju. Ogląd zaproponowanych zjawisk związanych z przekładem dzieł polskiej literatury oraz jej recepcją za granicą z pewnością nie wyczerpuje problemu, ale pokładamy nadzieję, że sprzyjać będzie pogłębionej refleksji nad rolą i znaczeniem translacji, a także próbom diagnozy przyszłości działań przekładoznawczych.

Bibliografia

- Balcerzan E., *Literatura z literatury. Strategie tłumaczy*, Katowice 1999.
- Barańczak S., *Ocalone w tłumaczeniu. Szkice o warsztacie tłumacza poezji z dodatkiem „Małej antologii przekładów-problemów”*, Kraków 2004.
- Bednarczyk A., *Kulturowe aspekty przekładu literackiego*, Katowice 2002.
- Bednarczyk A., *Wybory translatorskie. Modyfikacje tekstu literackiego w przekładzie i kontekst asocjacyjny*, Łódź 1999.
- Benjamin W., *Zadanie tłumacza*, przeł. A. Lipszyc, „Literatura na Świecie” 2011, nr 5/6.
- Bukowski P., Heydel M., *Współczesne teorie przekładu. Antologia*, Kraków 2009.
- Dedecius K., *Notatnik tłumacza*, tłum. J. Prokop, Kraków 1974.
- Heydel M., *Książka o przekładzie*, „Teksty Drugie” 1999, nr 1/2.
- Kozak J., *Przekład literacki jako metafora. Między logos a lexis*, Warszawa 2009.
- Lewicki R., *Obcość w odbiorze przekazu*, Lublin 2000.
- Literatura niemiecka w Polsce: przekład i recepcja*, red. E. Czaplewicz, J. Rohoziński, Pułtusk 2009.
- Literatura polska w świecie*, red. R. Cudak, Katowice, t. 1 – 2005, t. 2 – 2007, t. 3 – 2010, t. 4 – 2012, t. 5 – 2014, t. 6 – 2016.

- Literatura polska w świecie: recepcja i adaptacja – mecenaty i migracje*, red. K. Frukacz, Katowice 2019.
- Nie tylko Ishiguro. Szkice o literaturze anglojęzycznej w Polsce*, red. J. Dyla-Urbańska, M. Kocot, Łódź 2019.
- Pisarze polscy o sztuce przekładu. Antologia*, red. E. Balcerzan, A. Rajewska, Poznań 2007.
- Pióro T., *Recepcja literatury polskiej za granicą – uwagi tłumacza i wydawcy*, „Tytuł” 2000, nr 4(40).
- Przekład artystyczny. O sztuce tłumaczenia księga 2*, red. S. Pollak, Wrocław 1975.
- Skowron J., *Recepcja najnowszej literatury ukraińskiej w przekładach na język polski po roku 1989*, Wrocław 2018.
- Yinan L., *Recepcja literatury polskiej w Chinach: teoria i dzieje*, „Postscriptum Polonistyczne” 2016, nr 2 (18).